

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาครั้งนี้ได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบและประเด็นการศึกษา ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ โดยมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

2.1 แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่น

2.1.1 ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2537) กล่าวถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาแต่อดีตจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชนตลอดมา ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดกทางสังคมที่ได้จากการเรียนรู้โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของชีวิตและสังคม ซึ่งเป็นพื้นฐานการดำรงชีวิตและการพัฒนาที่ยั่งยืน วัฒนธรรมของสังคมที่มาจากรากเหง้าของภูมิปัญญาเป็นสิ่งที่นำไปสู่การปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับบริบททางสังคมวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นที่มีวิวัฒนาการต่อเนื่อง

ชัช पुณ โณทก (2531) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า หมายถึง ความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งประสบการณ์โดยตรงด้วยตนเอง และประสบการณ์ทางอ้อมด้วยการเรียนรู้จากผู้อื่นหรือความรอบรู้สะสม เหล่านี้รวมเรียกว่า ภูมิปัญญา หากแต่ภูมิปัญญานั้นไม่ได้หมายถึงเพียงการศึกษาในอดีต แต่หมายถึงศักยภาพในการประสานความรู้ใหม่ๆ ประสบการณ์ใหม่ๆ เพื่อเกิดทางเลือกใหม่ คือ ภูมิปัญญายุคหนึ่งสมัยหนึ่งย่อมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการรอบรู้ของสังคม

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจนที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ในการปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้พัฒนาสืบสานกันมา ภูมิปัญญาเป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในพื้นที่ที่ชุมชนนั้นตั้งหลักแหล่งถิ่นฐานอยู่ โดยสามารถสรุปพัฒนาการของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้

คือ 1) เป็นผลจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านอย่างเป็นองค์รวม 2) ภูมิปัญญาท้องถิ่นใหม่ๆ ที่รับจากภายนอกมิได้เข้ามาทดแทนภูมิปัญญาสั่งสมไว้ทั้งหมด แต่มีการทดสอบ เลือกรับ ปรับปรุงแก้ไขให้สามารถแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการในการปรับตัวตามบริบทได้ 3) เป็นการปรับตัวในรูปแบบการปรับเปลี่ยนที่ยึดรากฐานภูมิปัญญาสั่งสมอันมีอยู่เดิมที่มีพลวัตในตัวเองอยู่แล้ว 4) ภูมิปัญญามีความหลากหลายตามสภาพแวดล้อมและชาติพันธุ์ 5) ภูมิปัญญาเป็นการสะสมความรู้และประสบการณ์อันยาวนานผ่านกระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติ

เสรี พงศ์พิศ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (Popular Wisdom) เป็นพื้นฐานความรู้ของชาวบ้าน หรือความรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบการณ์ด้วยตนเอง หรือทางอ้อมซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่ หรือ ความรู้ที่สะสมสืบทอดกันมา โดยแบ่งภูมิปัญญาออกเป็น 2 ลักษณะ คือ 1) ลักษณะที่เป็นนามธรรม ได้แก่ โลกทัศน์ จีวรทัศน์ ปรัชญาในการดำเนินชีวิต คุณค่าและความหมายของทุกชีวิต 2) ลักษณะที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ การทำมาหากิน การเกษตร ศิลปวัฒนธรรม โดยสะท้อนออกมาใน 3 ลักษณะคือ 1) เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน 2) คนกับธรรมชาติและ 3) คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

2.1.2 ลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

ประเวศ วะสี (2530) ได้อธิบายว่า ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสมการเรียนรู้มาเป็นระยะเวลานานมีลักษณะเชื่อมโยงกันในทุกสาขาวิชาไม่แยกออกเป็นวิชาๆ แบบเรียนที่เราเรียนวิชาว่าด้วยเศรษฐกิจอาชีพความเป็นอยู่เกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรมจะผสมกลมกลืนเชื่อมโยงกัน สอดคล้องกับอเนก นากะบุตร (2536) ซึ่งได้กล่าวว่า “สังคมศาสตร์ที่เราเรียน ไม่มีมิติที่จะทำให้เรารู้จักตนเองและดำเนินชีวิตอย่างสงบสุข ไม่ได้บอกให้รู้อย่างเท่ากัน ไม่สามารถใช้ศาสตร์ต่างๆ ให้อยู่เหนือตนเอง หรือเหนือโลกได้เลย แต่ภูมิปัญญาชาวบ้านมีความหมายต่อคำว่าชีวิตที่ชัดเจน และเชื่อมโยงองค์ประกอบทุกองค์ประกอบที่แวดล้อมชีวิต”

เสถียร ฉันทะ (2542) กล่าวว่าภูมิปัญญาแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ 1) ลักษณะที่เป็นความรู้ความสามารถ หรือแนวทางแก้ไขปัญหา 2) ลักษณะที่เป็นความเชื่อ ประเพณีหรือวัฒนธรรม และมีการถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นหนึ่ง ซึ่งการถ่ายทอดหมายถึง วิธีการถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจ ความเชื่อ จากบุคคลหนึ่ง ไปยังอีกบุคคลหนึ่ง หรือจากรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกรุ่นหนึ่งด้วยปากเปล่าและการปฏิบัติ ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้นมีการถ่ายทอดได้หลายรูปแบบและได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ ประสบการณ์เพื่อดำรงชีพมาตลอด และยอมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งตลอดมาด้วยวิธีการที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นทั้งทางตรง

และทางอ้อม โดยอาศัยศาสนา ความเชื่อถือผีต่างต่างๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐาน ในการถ่ายทอด เรียนรู้ ศรัทธา สืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษในอดีตถึงลูกหลานในปัจจุบัน ซึ่งสามารถจำแนกได้ คือ 1) วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก โดยทั่วไปเด็กมีความสนใจช่วงเวลาสั้น ในสิ่งใกล้ตัว กิจกรรมถ่ายทอดต้องง่ายไม่ซับซ้อน ดึงดูดใจเป็นการสร้างเสริมนิสัยและบุคลิกภาพ ซึ่งมุ่งเน้นจริยธรรมและคุณธรรม 2) วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่ ซึ่งสามารถทำได้หลาย รูปแบบ เช่น ผ่านพิธีกรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีท้องถิ่นต่างๆ รวมทั้งการประกอบอาชีพตาม อย่างบรรพบุรุษ มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสานเหตุการณ์มาโดยตลอด

สามารถ จันทรสุรีย์ (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญามีอยู่ 2 ลักษณะ คือ

1) ภูมิปัญญาที่เป็นนามธรรม เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นคุณค่า และความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน

2) ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นเรื่องเกี่ยวกับการทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะ ดนตรี หรืออื่นๆ ซึ่งภูมิปัญญาดังกล่าวจะสะท้อนความสัมพันธ์ใน 3 ลักษณะ คือ

2.1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมอย่างใกล้ชิด

2.2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม ชุมชน

2.3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536) ได้กล่าวว่า การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นจะมีกรอบ ในการศึกษา คือ

1) ความรู้และระบบความรู้ภูมิปัญญา เป็นระบบความรู้ที่ชาวบ้านมองเห็น ความสัมพันธ์ของสิ่งต่างๆ อย่างเป็นระบบ

2) การสั่งสมและการกระจายความรู้ภูมิปัญญาเกิดจากการสั่งสม การกระจาย ความรู้ ซึ่งความรู้ไม่ได้ลอยอยู่เฉยๆ แต่จะต้องถูกนำมาบริการคนอื่น

3) การถ่ายทอดความรู้ภูมิปัญญาไม่มีสถาบันการถ่ายทอด แต่มีกระบวนการ ที่สลับซับซ้อน

4) การสร้างสรรค์และการปรับปรุงระบบความรู้ของชาวบ้าน ไม่ได้อยู่นิ่งอยู่กับที่ แต่ปรับเปลี่ยนตลอดเวลาโดยอาศัยประสบการณ์ของชาวบ้าน

ดังนั้นการสั่งสมภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเรียนรู้ การสั่งสม ความรู้ มี 2 ทาง คือ

1) การสั่งสมด้วยตนเอง เรียนรู้จากประสบการณ์ตน การอยู่ร่วมกันในสังคม

2) มีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปแบบวัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต หรือจากคำร่ำ ครูอาจารย์ ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้จะถูกสะสมในตัวปราชญ์ชาวบ้าน

การถ่ายทอดและการกระจายภูมิปัญญาเป็นรูปแบบการถ่ายทอดภูมิปัญญามีหลายรูปแบบ คือ แบบที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร การบอกเล่า หรือผ่านพิธีกรรมทางศาสนา ทางประเพณีวิถีชีวิต รวมทั้ง การเชื่อมโยงความรู้ของตนเองกับแบบที่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ได้รับการถ่ายทอด จากศิลาจารึก ใบลาน สมุด ข่อยหรือตำราต่างๆ

เสรี พงศ์พิศ (อ้างแล้ว) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นพื้นฐานของความรู้ชาวบ้านที่เรียนรู้ และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่สะสม สืบทอดกันมา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นหมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านคิด ได้เอง และมาใช้ในการแก้ปัญหาเป็นสติปัญญา เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้านทั้งกว้างทั้งลึก ที่ชาวบ้านสามารถคิดได้เอง ทำเองโดยอาศัยศักยภาพที่มีอยู่แก้ปัญหาการดำเนินชีวิตได้ในท้องถิ่น อย่างสมสมัย และภูมิปัญญามีอยู่ 2 ลักษณะคือ

- 1) ลักษณะที่เป็นรูปธรรม เป็นโลกทัศน์ ชีวทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด การแก่ การเจ็บ การตาย คุณค่าและความหมายทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน
- 2) เป็นเรื่องเกี่ยวกับเฉพาะด้านต่างๆ เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรีและอื่นๆ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (อ้างแล้ว) ได้อธิบายว่าภูมิปัญญาคือ “ความเชื่อ ความรู้ที่มีทั้งสติ และปัญญาอันเป็นเครื่องชี้นำแก่ผู้คนในสังคม (ก่อนที่ความรู้หรือภูมิปัญญาสมัยใหม่จะเข้ามา) ว่าการจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวร คน ป่า กูเขา น้ำ ไฟ (อำนาจเหนือธรรมชาติ) หญ้า สัตว์ แมลง ผู้เป็นเพื่อนร่วมโลกนั้นสามารถทำได้อย่างไร” โดยแบ่งระดับภูมิปัญญาชาวบ้านออกเป็น 2 ระดับ คือ

- 1) ภูมิปัญญาระดับชาวบ้าน “สามัญสำนึก” ซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายแต่เป็น “วัฒนธรรม” ความรู้ในการทำการผลิต เทคนิคการปลูก การจับสัตว์ การหาอาหาร
- 2) ภูมิปัญญาชาวบ้านระดับความเชื่อที่ปรากฏในตำนานปรัมปรา นิยายพื้นบ้าน สุภาษิต คำคม ดนตรี ศิลปะ พิธีกรรม เป็นต้น

อีกทั้งยังได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดกันมาตั้งแต่ อดีตอันยาวนานจนกลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันของตนเองและชุมชน ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นมรดก ทางสังคมที่ได้จากการเรียนรู้ โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคมจนกลายเป็นรากฐานสำคัญของ ชีวิตและสังคมอันเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตและการพัฒนาที่ยั่งยืน วัฒนธรรมทางสังคม

ที่มาจากรากเหง้าของภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นสิ่งที่นำไปสู่การปรับตัวของชุมชนให้เข้ากับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นที่มีวิวัฒนาการอย่างต่อเนื่อง

ยิ่งยง เทาประเสริฐ (2537) ได้กล่าวถึง ภูมิปัญญาในการดูแลรักษาสุขภาพว่าภูมิปัญญาในการรักษาสุขภาพตนเอง มีลักษณะเป็นองค์รวมทั้งทางด้านร่างกาย จิตใจ สังคมและสิ่งแวดล้อม จะไม่แยกเป็นอิสระเป็นส่วนๆ และสอดคล้องกับความเชื่อและวิถีชีวิตประชาชนในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้มีการเคลื่อนไหว ปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาจึงควรพัฒนาศักยภาพที่ยังร่วมสมัยขึ้นมาเป็นทางเลือกในการดูแลรักษาสุขภาพในท้องถิ่น เพราะภูมิปัญญาชาวบ้านในการดูแลรักษาสุขภาพตนเองมีจุดเด่น คือ ราคาถูก หาได้ง่าย พึ่งพาตนเองอยู่บนหลักของดุลยภาพในปัจจุบันสิ่งที่น่าวิตกคือ ภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ว่านี้กำลังสูญหายไป ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ต้องรักษาความหลากหลายของสังคมมนุษย์หรือรักษาภูมิปัญญาที่บรรดาสังคมมนุษย์ได้สร้างสมกันเป็นเวลานาน ความจำเป็นนี้มีมากพอกับการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพในการรักษาภูมิปัญญาเหล่านี้บุคคลที่สำคัญต่อการคงอยู่ ของภูมิปัญญาคือกลุ่มหอมพื้นบ้าน ซึ่งในอดีตเคยมีความสำคัญต่อสังคมในท้องถิ่นมาก แต่ในปัจจุบันหอมพื้นบ้านได้ลดจำนวนลง หอมชาวบ้านรุ่นเก่าก็ได้ตายจากไป

สรุปได้ว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความเจตจำนง ที่กลุ่มชนได้จากการเรียนรู้ สังเกต การทดลอง ลองผิดลองถูกหรือการปฏิบัติที่สั่งสมเป็นประสบการณ์ในการปรับตัวและดำรงชีพในระบบนิเวศ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีการพัฒนาการ มีการถ่ายทอด สืบสานต่อกันมา

2.2 แนวคิดสิ่งแวดล้อมศึกษา

2.2.1 ความหมายและจุดมุ่งหมายของสิ่งแวดล้อมศึกษา

สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นคำที่แปลมาจากภาษาอังกฤษว่า “Environmental Education” โดยมีการประชุมสิ่งแวดล้อมศึกษาครั้งแรกที่เมืองเนวาดา สหรัฐอเมริกา ซึ่งจะเน้นเนื้อหาสิ่งแวดล้อมศึกษาในหลักสูตรโรงเรียน ซึ่งการประชุมครั้งนี้ทำให้เกิดเอกสารสำคัญหลายฉบับเพื่อเป็นแนวทางเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมศึกษา โดยในเอกสาร “กฎบัตรเบลเกรด – Belgrade Charter ” ในปี พ.ศ. 2518 ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของสิ่งแวดล้อมศึกษาโดยสรุปว่า สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการที่ทำให้เห็นคุณค่า เกิดความตระหนัก และเข้าถึงการอยู่ร่วมกันของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง โดยให้อากาศทุกคนพัฒนาความรู้ เจตคติ ทักษะ การรู้จักตัดสินใจเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติและพฤติกรรมเพื่อป้องกันแก้ไขสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้น รวมทั้ง

สร้างรูปแบบการดำเนินชีวิตเพื่อสิ่งแวดล้อมในระดับบุคคล กลุ่มและสังคม (วินัย วีระพัฒนานนท์, 2532) แนวความคิดดังกล่าวนี้ต่อมาได้มีการพัฒนาเพื่อนำไปใช้รูปแบบต่างๆ ทั้งในเรื่องกฎหมาย การเรียนการสอน และการพัฒนาแนวทางปฏิบัติต่างๆ เพื่อสิ่งแวดล้อม โดยจะมีการให้คำจำกัดความหรือกำหนดจุดมุ่งหมายต่างๆ กันไป แต่ยังคงยึดแนวทางบางส่วนตามจุดมุ่งหมายดั้งเดิมของสิ่งแวดล้อม ดังนี้

กฎหมายสิ่งแวดล้อมศึกษา (Environmental Education Act) หรือกฎหมายสาธารณะ ฉบับที่ 91-516 ของสหรัฐอเมริกา ได้ให้คำจำกัดความของสิ่งแวดล้อมศึกษาว่าเป็นกระบวนการศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่อยู่โดยรอบทั้งที่เป็นธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้น และความสัมพันธ์ระหว่างประชากร มลภาวะ ทรัพยากร การคมนาคม เทคโนโลยี การวางผังเมือง และชนบทกับสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ (Walter E. Steidle อ้างใน สมบูรณ์ ศาลยาชีวิต, 2526)

วินัย วีระพัฒนานนท์ และ บานชื่น สีพันพ้อง (2539) ให้คำจำกัดความของสิ่งแวดล้อมศึกษาว่า “สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการการศึกษาที่เน้นความรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม ปัจจัยทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมและผลกระทบที่เกิดขึ้นต่อมนุษย์ เพื่อสร้างเจตคติ พฤติกรรม และค่านิยมในอันที่จะรักษาหรือพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม คุณภาพชีวิตของตนเอง และของมนุษย์โดยรวม”

ลัดดาวัลย์ กัณหาสุวรรณ (2535) ได้ให้ความหมายของสิ่งแวดล้อมศึกษาว่าเป็นกระบวนการที่ทำให้เกิดค่านิยมและรู้ถึงแนวคิดหลัก เพื่อพัฒนาทักษะและเจตคติที่จำเป็นที่จะทำให้เกิดความเข้าใจและซาบซึ้งถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับวัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมทั้งทางด้านกายภาพและชีวภาพ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการสอนที่ทำให้ผู้เรียนเกิดค่านิยมในการรับผิดชอบต่อสิ่งแวดล้อม และให้ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดหลัก เพื่อพัฒนาทักษะและเจตคติให้เข้าใจและซาบซึ้งถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

ประสาน ตั้งสิกบุตร (อ้างแล้ว) อธิบายว่า สิ่งแวดล้อมศึกษา คือ กระบวนการที่ทำให้เห็นคุณค่า เกิดความตระหนัก และเข้าใจถึงการอยู่ร่วมกันของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ด้วยการให้โอกาสทุกคนพัฒนาความรู้ เจตคติ ทักษะ การรู้จักตัดสินใจ เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติและพฤติกรรมเพื่อที่จะปกป้องและแก้ไขสิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้น ตลอดจนสร้างรูปแบบการดำเนินชีวิตใหม่เพื่อสิ่งแวดล้อมทั้งในระดับบุคคล กลุ่ม และสังคม

โดยความหมายดังกล่าวข้างต้น ได้อาศัยพื้นฐานหลักการของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่กำหนดขึ้นจากการประชุม ณ กรุงเบลเกรด เป็นแนวทางปฏิบัติไว้ดังนี้ 1) พิจารณาสังแวดล้อมเป็นองค์รวม 2) เป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต 3) เป็นการให้การศึกษที่จัดในลักษณะสหวิทยาการ

4) ตรวจสอบปัญหาสิ่งแวดล้อมจากทัศนะต่างๆ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่น ประเทศ ภูมิภาคจนถึงระดับโลก 5) เน้นสถานการณ์สิ่งแวดล้อมปัจจุบัน 6) ส่งเสริมความร่วมมือกันในการป้องกันและแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม 7) การวางแผนเพื่อการพัฒนาและความเจริญก้าวหน้าอย่างรอบคอบ 8) เปิดโอกาสให้ชุมชนได้มีส่วนร่วม 9) เชื่อมโยงความตระหนัก ความรู้ ทักษะในการแก้ปัญหา 10) ค้นหาสาเหตุที่แท้จริงของปัญหาสิ่งแวดล้อม 11) เน้นความซับซ้อนของปัญหาสิ่งแวดล้อมและความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาทักษะการคิด การแก้ปัญหา 12) การเรียนรู้หลากหลาย โดยเน้นกิจกรรมปฏิบัติ

องค์การสหประชาชาติ (อ้างใน เกษม จันทรแก้ว และประพันธ์ โกยสมบูรณ์, 2525) กล่าวถึง ความจำเป็นของสิ่งแวดล้อมศึกษาต่อมนุษย์เรา ดังนี้

- 1) ความจำเป็นในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษย์ให้ดีขึ้น สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นแนวทางที่จะเสริมสร้างทัศนคติในการใช้ทรัพยากรที่ถูกต้องอันจะนำไปสู่คุณภาพชีวิต
- 2) สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นหลักที่ช่วยเสริมสร้างความเข้าใจของประชาชนต่อปัญหาสิ่งแวดล้อม และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยเป็นแนวทางที่สอดคล้องกับสภาพทั่วไปและสภาพสิ่งแวดล้อมนั้นๆ
- 3) สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นแนวทางที่ให้ผู้เรียนเข้าใจในการสร้างแนวความคิดที่จะป้องกันสิ่งแวดล้อมมิให้เกิดมลพิษสิ่งแวดล้อมขึ้น
- 4) สิ่งแวดล้อมศึกษามีวัตถุประสงค์ในการเพิ่มทักษะในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม โดยเป็นการแก้ไขเพื่อตนเอง และส่วนรวม
- 5) สิ่งแวดล้อมศึกษาช่วยเสริมสร้างสมรรถภาพของประชาชนในการประเมินแผนการต่างๆ เพื่อพัฒนาด้าน สังคม การเมือง วัฒนธรรม และการศึกษา
- 6) สิ่งแวดล้อมศึกษาสามารถทำให้ประชาชนร่วมทำการตัดสินใจบางอย่างเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมเพื่อชุมชนและเพื่อตนเองได้เป็นอย่างดี และถูกต้องมากขึ้น
- 7) สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการให้ความรู้ที่ทำให้เกิดความรู้ความสัมพันธ์ต่อกันทางเศรษฐกิจ การเมือง และนิเวศวิทยาที่ดียิ่งขึ้น

สอดคล้องกับ รายงานเรื่องสิ่งแวดล้อมศึกษาในเอเชียและแปซิฟิกของ UNESCO ที่ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของสิ่งแวดล้อมศึกษาว่า คือ การพัฒนาประชากรโลกให้มีความตระหนักและใส่ใจเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และปัญหาที่เกี่ยวข้อง และมีความรู้ ทักษะ ทัศนคติ แรงจูงใจ และร่วมมือกันแก้ไขปัญหาในปัจจุบัน และปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต

จากคำจำกัดความที่ได้กล่าวมาข้างต้นจึงสามารถสรุปได้ว่า สิ่งแวดล้อมศึกษา หมายถึง กระบวนการให้ความรู้และความเข้าใจในเรื่องของระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยมีลักษณะที่เป็นการศึกษาแบบบูรณาการด้านสหวิทยาการ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจและให้เกิดความตระหนักเกิดจิตสำนึกถึงผลจากความสัมพันธ์นั้นๆ ที่มนุษย์จะพึงได้รับทั้งด้านที่เป็นคุณประโยชน์และเป็นผลกระทบในเชิงลบ

2.2.2 วัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษา

Schmieder (1977) กล่าวว่า วัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษาของแต่ละพื้นที่ อาจมีความแตกต่างกันไปตามความท้าทายด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในแต่ละพื้นที่ แต่จะมาจากพื้นฐานแนวความคิดที่คล้ายคลึงกัน ต่อไปนี้เป็นตัวอย่างของวัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่จะมีการเน้นในงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

วัตถุประสงค์พื้นฐานของสิ่งแวดล้อมศึกษาในการมองสังคมแบบองค์รวม ประกอบด้วย

- 1) เพื่อพัฒนาจริยธรรมด้านสิ่งแวดล้อมสาธารณะ หรือระดับชาติเกี่ยวกับความสมดุลทางนิเวศวิทยา และคุณภาพชีวิต
- 2) เพื่อพัฒนาประชาชนที่มีความเข้าใจพื้นฐานในเรื่องความสัมพันธ์ของมนุษย์และปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม ให้เข้าใจความจำเป็นในการรักษาความสมดุลทางนิเวศวิทยาให้มีความตระหนัก และใส่ใจ และมีแรงจูงใจในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม
- 3) เพื่อให้ข้อมูลที่ทันสมัยและถูกต้องเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมแก่ประชาชน เพื่อให้สามารถตัดสินใจให้เป็นไปได้ดีที่สุดในการใช้ประโยชน์จากสิ่งแวดล้อม
- 4) เพื่อให้การกระตุ้นและการอบรมที่ทำให้ประชาชนได้เรียนรู้ และสามารถขยายความรู้และทักษะ ที่จะช่วยสังคมแก้ไขปัญหาที่สัมพันธ์กันในด้านสิ่งแวดล้อม และป้องกันปัญหาที่จะเกิดขึ้น
- 5) เพื่อค้นหาความสมดุลระหว่างความต้องการระยะสั้นและการใช้ประโยชน์ระยะยาวเมื่อมีการตัดสินใจในเรื่องสิ่งแวดล้อม
- 6) เพื่อสร้างจิตสำนึกสาธารณะที่ว่าประชาชนทุกคนเป็นผู้ทำการตัดสินใจในเรื่องสิ่งแวดล้อม

วัตถุประสงค์พื้นฐานของสิ่งแวดล้อมศึกษาในการเรียนการสอน ประกอบด้วย

- 1) เพื่อพัฒนาชุดของคุณค่าพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ
- 2) เพื่อพัฒนาการมีส่วนร่วมในการปรับปรุงสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ และคุณภาพชีวิต
- 3) เพื่อเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างความต้องการของสังคม และปฏิสัมพันธ์ของสังคมกับสิ่งแวดล้อม
- 4) เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับผลลัพธ์ในอนาคตของปัญหาและการตัดสินใจด้านสิ่งแวดล้อม
- 5) เพื่อให้เข้าใจการพึ่งพาอาศัยกันของสิ่งมีชีวิต
- 6) เพื่อให้รู้จักคิดในเชิงวิเคราะห์เพื่อหาหลักฐานและเพื่อท้าทายแนวทางที่สิ่งต่างๆ เป็นอยู่

วัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่มาจากกฤษเบสเรด เป็นที่ยอมรับในวงกว้างในการนำไปใช้จริง เนื่องจากเกิดผลลัพธ์ในทางปฏิบัติอย่างเป็นขั้นตอน เป็นระบบแบบแผนซึ่งประกอบด้วย

1) ความตระหนัก (Awareness) เป็นความสำนึก ความรู้ตัว ความเข้าใจของบุคคลที่มีต่อสิ่งต่างๆ ที่ประสบในสิ่งแวดล้อมขณะนั้นๆ ดังนั้น ความตระหนักจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลได้รับการสัมผัสจากสิ่งเร้าในสภาวะแวดล้อม เกิดการรับรู้จนนำไปสู่การเกิดความคิดรวบยอด การเรียนรู้และความตระหนัก ตามลำดับ การเรียนรู้และการตระหนักนำไปสู่ความพร้อมที่จะแสดงการกระทำหรือแสดงพฤติกรรมต่อไป

2) ความรู้ (Knowledge) การมีความรู้ความเข้าใจในด้านต่างๆ ของสิ่งแวดล้อมซึ่งมีส่วนสำคัญในการแก้ไขปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมและการอนุรักษ์ อีกทั้งยังเป็นการกระตุ้นให้เกิดความรับผิดชอบต่อการกระทำอันจะส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมอีกด้วย

3) เจตคติ (Attitudes) สิ่งแวดล้อมจะดีขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีเจตคติที่ดีต่อสิ่งแวดล้อมส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนำไปสู่ความร่วมมือกันในการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมต่อไป

4) ทักษะ (Skills) เป็นการกระทำหรือการจัดกิจกรรมหรือสถานการณ์ให้บุคคลได้มีการเรียนรู้ ฝึกฝนการใช้ทักษะเพื่อให้เกิดความชำนาญ สามารถนำไปแก้ไขปัญหา

ในสถานการณ์ต่างๆ ทักษะจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งและขาดไม่ได้ในการเป็นวัตถุประสงค์ของสิ่งแวดล้อมศึกษา เนื่องจากหากมีความรู้แต่ขาดซึ่งทักษะก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้

5) การมีส่วนร่วม (Participation) ปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่มีความสลับซับซ้อน เพราะมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับกิจกรรมการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ซึ่งทุกคนล้วนมีส่วนในการทำลายสภาพแวดล้อม ดังนั้นการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหาที่ทุกคนต้องมีจิตสำนึก และถือเป็นหน้าที่ที่ต้องช่วยกันร่วมมือในการป้องกันแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมในฐานะที่ทุกฝ่ายเป็นผู้มีส่วนร่วมสร้างปัญหาให้เกิดขึ้น

การจัดการสิ่งแวดล้อมศึกษา ที่ยึด “แผนปฏิบัติการ 21” เป็นพื้นฐาน ได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการจัดการสิ่งแวดล้อมไว้ 5 ประการสำคัญ คือ

1) เพื่อให้เกิดความตระหนัก คือ ทำให้บุคคลและกลุ่มบุคคลไวต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคม ตั้งคำถามต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นในสังคม รวมถึงความเข้าใจในผลกระทบของปัญหาที่มีต่อสิ่งแวดล้อม

2) เพื่อให้เกิดความรู้ คือ ทำให้บุคคลและสังคมได้รับประสบการณ์และความรู้ที่จะเข้าใจถึงหลักการและแนวคิดในการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อนำไปใช้พัฒนาสิ่งแวดล้อมให้มั่นคง

3) เพื่อให้บุคคลและสังคมเกิดเจตคติ คือ การสร้างค่านิยมและความรู้สึกห่วงใยต่อสถานการณ์สิ่งแวดล้อม รวมถึงการมีแรงจูงใจที่จะมีส่วนร่วมในการปรับปรุงและปกป้องรักษาสิ่งแวดล้อม

4) เพื่อให้บุคคลและสังคมมีทักษะ คือ การนิยามความหมาย การวิเคราะห์ การคาดการณ์ล่วงหน้า การเตรียมการป้องกันปัญหาสิ่งแวดล้อม รวมถึงการมีความสามารถในการจัดการเพื่อแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม

5) เพื่อให้บุคคลและสังคมได้มีโอกาสและแรงจูงใจที่จะมีส่วนร่วม ในการทำกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาอย่างยั่งยืนในทุกระดับ ด้วยวิถีคิดอย่างสร้างสรรค์ มีความสามัคคี โดยคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ

2.2.3 แนวทางปฏิบัติสิ่งแวดล้อมศึกษา

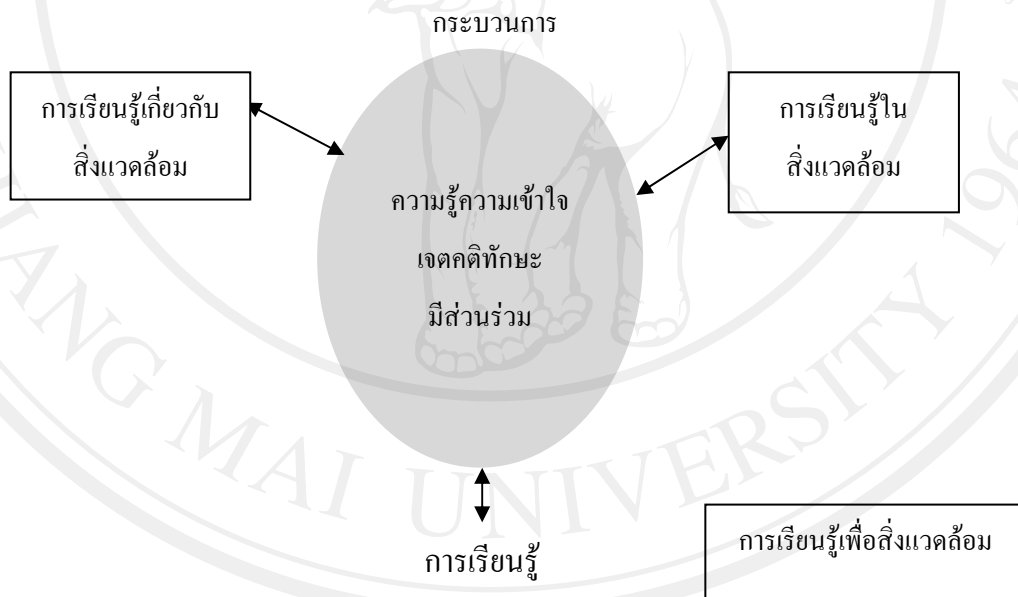
แนวทางการปฏิบัติด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาที่มีการกล่าวถึง ส่วนใหญ่จะเป็นการเรียนการสอนสิ่งแวดล้อมศึกษาให้ผู้ศึกษาอยู่ในสถาบันการศึกษาต่างๆ โดยการปฏิบัติด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาจะบูรณาการเข้ากับหลักสูตรการเรียนการสอน หนังสือสะพานสีเขียว โดย กรมส่งเสริม

คุณภาพสิ่งแวดล้อม (2544) ได้เสนอแนวทางปฏิบัติหลัก 3 ประการของสิ่งแวดล้อมศึกษาที่นักการศึกษาระดับนานาชาติได้ร่วมวางหลักการ ดังต่อไปนี้

1) การเรียนรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม (Learning about the environment) คือการให้ผู้เรียนมีความรู้และความเข้าใจการทำงานของระบบธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนผลกระทบจากกิจกรรมของคนทั้งในระบบท้องถิ่น ประเทศ และโลก

2) การเรียนรู้ในสิ่งแวดล้อม (Learning in the environment) คือ การให้ผู้เรียนมีประสบการณ์จากการลงมือปฏิบัติด้วยตนเองในธรรมชาติหรือสภาพแวดล้อมโดยตรง ซึ่งเป็นการพัฒนาทักษะที่สำคัญในเรื่องการฝึกการตัดสินใจและการแก้ปัญหา

3) การเรียนรู้เพื่อสิ่งแวดล้อม (Learning for the environment) คือ การนำสิ่งที่เรียนรู้ทั้งหมดสู่ความตั้งใจจริงในการปฏิบัติที่เป็นคุณต่อสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติในวิถีชีวิตจริง

แผนภูมิ 2.1 องค์ประกอบหลักของสิ่งแวดล้อมศึกษา

ที่มา: กรมส่งเสริมคุณภาพและสิ่งแวดล้อม (2544)

จากแนวทางปฏิบัติทั้ง 3 ประการ ได้มีการนำไปพัฒนาเป็นรูปแบบการจัดการเรียนการสอนสิ่งแวดล้อมศึกษาหลายรูปแบบ โดยมีรูปแบบที่สำคัญ คือ

1) การจัดการเรียนการสอนสิ่งแวดล้อมศึกษาร่วมหลักสูตร หรือร่วมกลุ่มวิชา
 ทุกรายวิชาตลอดหลักสูตรที่ใช้อยู่ในระดับชั้น (Cross-Curriculum Environmental Education)

2) การจัดการเรียนการสอนโดยให้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรงจากธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้นี้ทำได้หลายรูปแบบแต่ควรเชื่อมโยงหรือสนับสนุนการเรียนรู้ นอกห้องเรียน

3) การเรียนการสอนที่เน้นการเชื่อมโยงสิ่งที่เรียนรู้กับการปฏิบัติ วิถีชีวิต ในโรงเรียนควรเป็นวิถีชีวิตที่สะท้อนถึงแนวทางปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมในทิศทางที่นักเรียนได้เรียนรู้ จากบทเรียน

สรุปได้ว่า แนวทางปฏิบัติและสิ่งแวดล้อมศึกษามี 2 ประการ คือ การเรียนรู้ เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ในสิ่งแวดล้อม และการเรียนรู้เพื่อสิ่งแวดล้อม โดยแนวทางทั้งสาม สามารถนำมาพัฒนาเชื่อมโยงการเรียนรู้ในห้องเรียนกับสถานการณ์จริง

2.2.4 ผลลัพธ์ จากสิ่งแวดล้อมศึกษา

เกษม จันทรแก้ว และประพันธ์ โกยสมบูรณ์ (2525) ได้กล่าวถึงผลที่คาดว่าจะได้รับ จากสิ่งแวดล้อมศึกษาไว้หลายประการ ดังนี้

- 1) พัฒนาทัศนคติและแรงจูงใจ โดยเฉพาะในการสร้างสรรค์สิ่งแวดล้อมให้ดีขึ้น
- 2) พัฒนาพฤติกรรมที่ดีต่อสิ่งแวดล้อม โดยอาจสามารถช่วยเหลือและปรับปรุง สภาพแวดล้อมที่ทรุดโทรม
- 3) เพิ่มความรอบรู้ และความสำนึกในการดำเนินการมิให้เกิดปัญหาสิ่งแวดล้อม
- 4) เพิ่มสมรรถนะการยอมรับในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทั้งทางตรง และทางอ้อม
- 5) เพิ่มความรู้สึกลงสิ่งแวดล้อม คือ ความรับผิดชอบชีวิต ในการป้องกัน และทำลายสิ่งแวดล้อม
- 6) เพิ่มทักษะการอนุรักษ์ธรรมชาติทั้งทางตรงและทางอ้อม
- 7) เพิ่มสมรรถนะการตอบโต้ทางสิ่งแวดล้อม หมายถึง เมื่อมีการทำดีหรือไม่ดี ต่อสิ่งแวดล้อมสามารถตอบโต้ได้อย่างถูกต้อง
- 8) พัฒนาแบบชีวิต ให้มีความสุขสบายเนื่องจากสภาพแวดล้อมที่ดี
- 9) เพิ่มประสิทธิภาพในการรักษาวัฒนธรรมของท้องถิ่นให้มีอยู่ตลอดไป เพราะสิ่งแวดล้อมสร้างคนไม่ให้ทำลาย
- 10) เพิ่มประสิทธิภาพในการพัฒนาคุณภาพโดยนำความรู้ไปปฏิบัติ

- 11) ช่วยป้องกันทรัพยากรธรรมชาติ รู้จักใช้ทรัพยากรอย่างสมเหตุสมผล
- 12) พัฒนาความคิดแนววิเทศน์พัฒนาในการพัฒนาอะไร ต้องคำนึงถึงความสมดุลของระบบนิเวศน์
- 13) พัฒนาแนวความคิดการนำเทคโนโลยีที่เหมาะสมมาใช้กับทรัพยากรและการพัฒนาด้านอื่นๆ มิให้เกิดมลภาวะต่อสิ่งแวดล้อม

สรุปได้ว่า กระบวนการ สิ่งแวดล้อมศึกษา เป็นกระบวนการที่สร้างความตระหนัก ความรู้ เจตคติ ทักษะ ให้แก่บุคคล โดยให้เกิดจิตสำนึกที่ดีต่อสิ่งแวดล้อมเพื่อเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลักและเป้าหมายที่สำคัญเกิดการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ดังนั้น การวิจัยครั้งนี้จึงได้นำแนวคิดและวัตถุประสงค์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาในประเด็นที่ว่า สิ่งแวดล้อมศึกษาเป็นกระบวนการในการสร้าง ความรู้ ความตระหนัก เจตคติ รวมทั้งพัฒนาทักษะ และนำไปสู่การมีส่วนร่วมในการป้องกัน แก้ไข ปัญหาสิ่งแวดล้อม เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาความสัมพันธ์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาที่เกิดขึ้นระหว่างชุมชน

2.3 แนวคิดการถ่ายทอดความรู้

แนวคิดในเรื่องนี้เกิดขึ้นภายใต้ข้อเสนอทางวิชาการของนักพัฒนาหลายท่าน ยกตัวอย่างเช่น กาญจนา แก้วเทพ (2528) ได้ให้ความเห็นว่ากระบวนการถ่ายทอดความรู้ คือ การถ่ายทอดความรู้เป็นกระบวนการทางสังคม ซึ่งดำเนินอยู่ตลอดเวลาที่มนุษย์มีการหายใจอยู่มนุษย์จะซึมซับเอาวัฒนธรรมและลักษณะต่างๆ ของสังคมเข้าไปไว้ในโครงสร้างบุคลิกภาพของเขา การเรียนรู้และการซึมซับนี้เกิดจากอิทธิพลของประสบการณ์และผ่านการทำงานตัวแทนสังคม หลังจากผ่านกระบวนการถ่ายทอดความรู้นี้ไปที่ละขั้นตอน บุคคลจะเริ่มยอมรับจนกระทั่งตัดสินใจกระทำตามนั้น การถ่ายทอดความรู้ เป็นกระบวนการต่อเนื่องไปอย่างไม่มีวันสิ้นสุดของบุคคลในสังคม โดยบุคคลจะได้รับการถ่ายทอดความรู้จากกลุ่มเพื่อน โรงเรียนและกลุ่มอ้างอิงซึ่งเป็นกลุ่มอ้างอิงมีความสำคัญ และมีอิทธิพลมากในปัจจุบัน

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2531) ได้กล่าวถึงการศึกษาและการถ่ายทอดว่า การที่มนุษย์สามารถดำรงเผ่าพงศ์ได้ ก็เพราะมีการถ่ายทอดความรู้ประสบการณ์ที่สั่งสมมาเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาช้านาน ให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ของสังคม ซึ่งความรู้และประสบการณ์ที่ถ่ายทอดนั้นจะมีความละเอียดซับซ้อน โดยจะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินและอุดมการณ์วัฒนธรรมของกลุ่ม และรูปแบบในการถ่ายทอดนั้นจะต้องมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้เรียนอย่างใกล้ชิด เพื่อจะได้ดำเนินชีวิตของชุมชนร่วมกันอย่างเป็นปกติ

จารุวรรณ ธรรมวัฒน์ (อ้างแล้ว) ได้กล่าวถึง การถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านว่า มีการถ่ายทอดหลากหลายรูปแบบตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย เช่น การถ่ายทอดให้กับเด็กจะต้องสนุก ไม่ซับซ้อน มีการละเล่น ปริศนา คำทาย การเล่านิทาน และการลงมือทำ แต่การถ่ายทอดให้กับผู้ใหญ่จะใช้วิธีการบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีพุทธศาสนาและพิธีกรรมต่างๆ การประกอบอาชีพ ฯลฯ ซึ่งทุกวิธีจะอิงแอบอยู่กับความเชื่อ ความศรัทธาในอำนาจพุทธศาสนา เป็นสำคัญ

ถวิล ธาราโกชน์ (2532) ได้สรุปความหมายไว้ว่า หมายถึง กระบวนการต่างๆ ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้และยึดถือปฏิบัติรวมกันไม่ว่าจะเป็นการพูดการประพฤติตามขนบธรรมเนียมประเพณี การกิน การอยู่ตลอดจนความเชื่อค่านิยมและทัศนคติ จะเป็นแนวทางให้บุคคลสามารถปรับตัวให้อยู่ในสังคมได้อย่างสุขสบายรวมทั้งยังมีความหมายถึงการเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning) การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม (Acculturation) การรับเอาเข้ามาไว้ข้างใน (Internalization) เพื่อเลี้ยงความลับสน

दनัย ไชยโยธา (2534) ได้อธิบายการถ่ายทอดความรู้ว่า เป็นกระบวนการที่บุคคลเกิดการเรียนรู้วิถีทางสังคมที่เขาอาศัยอยู่ กระบวนการนี้จะทำได้ก็ด้วยบุคคลในสังคมมีการติดต่อสื่อสารกันในชีวิตประจำวัน โดยการปฏิสัมพันธ์ซึ่งมนุษย์มีต่อกันอย่างไม่ขาดสาย

ชูเกียรติ ติสุวรรณ (2535) ได้กล่าวถึง การถ่ายทอดความรู้ไว้ว่า เป็นวิธีการจัดเกล้าให้การศึกษา และการถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งให้แก่อีกรุ่นหนึ่ง ฉะนั้นบทบาทการศึกษาจึงเป็นการถ่ายทอดและพัฒนาศิลปวัฒนธรรมนั่นเอง เช่นเดียวกับการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับงานอาชีพในชนบท ซึ่งมีการสืบทอดต่อกันมาโดยเหตุผลด้านทรัพยากรและสภาพการดำรงชีวิตในท้องถิ่นเป็นแรงจูงใจสำคัญในการเลือกที่จะเรียน ขณะเดียวกันความสำเร็จของบรรพบุรุษที่ผ่านมา ก็เป็นแรงจูงใจสนับสนุนให้เกิดการถ่ายทอดความรู้สู่ต่อครอบครัว องค์กรที่สำคัญที่ทำหน้าที่ในการจัดเกล้าถ่ายทอดคือ ครอบครัว เพื่อนบ้าน ผู้รู้และวัด ซึ่งระบบการถ่ายทอดนี้มีการปรับเปลี่ยนอย่างค่อยเป็นค่อยไป และได้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ของสังคมนั้นๆ

การถ่ายทอดและการเรียนรู้มนุษย์สามารถดำรงเผ่าพันธุ์ได้ เพราะมีการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ที่สั่งสมมาเป็นอารยธรรมที่สืบทอดมาช้านานให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ของสังคม ซึ่งความรู้และประสบการณ์ที่ถ่ายทอดนั้นจะมีความละเอียดซับซ้อน โดยจะเกี่ยวข้องกับ การทำมาหากินและอุดมการณ์ วัฒนธรรมของกลุ่ม และรูปแบบการถ่ายทอดนั้นจะต้องมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้เรียนอย่างใกล้ชิด เพื่อวิถีแนวทางการดำเนินชีวิตของชุมชนอย่างเป็นปกติ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, อ้างแล้ว) ซึ่งการถ่ายทอดความรู้ โดยเป็นระบบนี้

จะเกิดขึ้นภายในท้องถิ่น ซึ่งระบบการถ่ายทอดความรู้ในท้องถิ่นที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมเริ่มโดยการถ่ายทอดความรู้ภายในครอบครัวโดยเริ่มจากบ้าน ต่อจากนั้นจะมีโอกาสเรียนรู้ในวัด และมีการขยายโอกาสไปจนถึง การเรียนใน โรงเรียน การเรียนรู้ในบ้านมีผู้สอนเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและประสบการณ์ในสาขานั้นที่อาจเป็นบรรพบุรุษหรือผู้รู้อื่นๆ เนื้อหาที่ถ่ายทอดเป็นวิชาชีพที่มีการถ่ายทอดมานานแล้ว การถ่ายทอดความรู้เป็นการปฏิบัติได้เป็นอย่างดี ผู้เรียนที่นำวิชาที่ได้เรียนรู้มาปฏิบัติเป็นเวลานานก็สามารถถ่ายทอดให้แก่ลูกหลานและผู้สนใจอื่นต่อไปได้ (ชูเกียรติ ลิขสุวรรณ, อ้างแล้ว) การศึกษามาก่อนเป็นเครื่องมือในการสืบทอดเจตนารมณ์ของชุมชนมิให้ผูกขาดโดยสถาบันใดสถาบันหนึ่ง แต่มีครอบครัวและวัดอันเป็นสถาบันความเชื่อทางศาสนา มีบุคคลที่มีความชำนาญเฉพาะด้านในชุมชนที่ช่วยกันสอน โดยผ่านการกระทำพิธีกรรมต่างๆ ในการจัดเทศกาลทางสังคมของสมาชิกภายในชุมชนน่าจะเกิดจากประสบการณ์ในการดำเนินชีวิตที่มีความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างเป็นปกติสุขและทำยที่สืบทอดเรียนต่างๆ ในการดำเนินชีวิตก็ควรที่จะมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งอย่างต่อเนื่อง การถ่ายทอดในลักษณะนี้จัดได้ว่าเป็นมรดกทางวัฒนธรรม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเป็นกระบวนการที่มีรากฐานจากประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกการเรียนรู้กับวิถีชีวิต การเรียนรู้และการปฏิบัติเนื้อหา อีกทั้งกระบวนการเรียนรู้ยังเป็นหนึ่งเดียว ซึ่งกระบวนการดังกล่าวเกิดจากท้องถิ่นเพื่อความเหมาะสมกับท้องถิ่นและช่วยให้บุคคล ชุมชนสามารถดำเนินชีวิตอยู่ได้โดยมีองค์ประกอบสำคัญ คือ ภูมิปัญญาพื้นบ้าน

อภิญา สุมา และคณะ (2540) ได้ให้ความหมายของการถ่ายทอดความรู้ของชุมชนว่าหมายถึง กระบวนการรวม (Total process) กระบวนการหนึ่งซึ่งเป็นแหล่งที่ได้อาศัยในการพัฒนาบุคลิกภาพของตน และเป็นแหล่งที่ชุมชนอาศัยเรียนหรือฝึกฝนการเป็นสมาชิกของสังคม (Social actor) ที่กล่าวว่า เป็น กระบวนการรวม เพราะกระบวนการนี้รวมกระบวนการหลายอย่างเข้าไว้ด้วยกัน เช่นกระบวนการเรียนรู้ภาษา บรรทัดฐานของสังคม ความเชื่อ อาชีพ และเทคโนโลยีต่างๆ เป็นต้น ซึ่งมีวิธีการถ่ายทอดความรู้ 2 ประเภท คือ การอบรมโดยตรง (Direct socialization) เป็นการถ่ายทอดที่เป็นทางการมีการกำหนดเนื้อหาวิธีการไว้เป็นการแน่นอน และการอบรมโดยอ้อม (Indirect socialization) เป็นการถ่ายทอดที่ไม่เป็นทางการเกิดจากการได้เห็นได้ฟังตามธรรมชาติ

อนรรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2548) กล่าวถึง กระบวนการเรียนรู้และการถ่ายทอดของชุมชนว่าเป็นวิธีการที่ชุมชนสามารถแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันระหว่างสมาชิกชุมชนและบุคคลภายนอกที่อาศัยสื่อและวิธีการที่หลากหลายชนิด ไม่แยกขาดจากความสำนึกสาธารณะ การเรียนรู้ของชุมชน

ที่จะทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของ ความรับผิดชอบ การยอมรับผูกพัน โดยอาจจำแนกองค์ประกอบได้ คือ 1) ตัวบุคคล กลุ่มบุคคล และชุมชน จำแนกออกเป็น 2 กลุ่มสำคัญ คือ ผู้ถ่ายทอดและผู้รับข้อมูลที่จะนำไปวิเคราะห์ สังเคราะห์จนกลายเป็นความรู้ หรือต่างฝ่ายต่างทำหน้าที่ทั้งผู้ถ่ายทอดและผู้เรียนรู้จากการรับการถ่ายทอดความรู้ที่ต่างคนต่างผลักดันกัน ทำหน้าที่ในการรับและให้ 2) เนื้อหาความรู้ อาจจำแนกตามประเภทขององค์ความรู้หลักและองค์ความรู้ย่อย หรือประเภทกลุ่มวิชาความรู้และประเด็น เช่น องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม จำแนกเป็น ดิน น้ำ ป่า และวัฒนธรรม เป็นต้น 3) เป้าหมายในการถ่ายทอด ชุมชนควรเป็นผู้กำหนดและตัดสินใจเลือกสรรเอง 4) วิธีการถ่ายทอดและเรียนรู้ ใช้ภาษาและวิธีการที่เข้าใจง่าย เช่น การเล่าเรื่อง การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน การปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นต้น 5) บทบาทหน้าที่ของเนื้อหาความรู้ที่มีการถ่ายทอดในชุมชน ทำหน้าที่เป็นกลไกในการเชื่อมโยงสัมพันธ์ภาพของคนในชุมชนในทางบวก หรือทางลบและการปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อม

Brundage & Mackeracher (1980) เสนอรูปแบบของการถ่ายทอดความรู้ 3 แบบ คือ

1) การถ่ายทอดความรู้แบบควบคุมชี้แนะ (Directing) ช่วยให้ผู้เรียนได้รับทักษะและความรู้เฉพาะที่จำเป็นในการทำกิจกรรม โดยผู้สอนให้ข้อมูลเกี่ยวกับการเรียนเนื้อหาวิชาในระยะอันสั้น ผู้เรียนไม่ต้องเสียเวลาค้นคว้าด้วยตนเอง เหมาะสำหรับผู้ต้องการเรียนรู้สูง สร้างความเชื่อมั่นและคุณค่าให้แก่ตนเอง

2) การถ่ายทอดความรู้แบบอำนวยความสะดวก (Facilitating) เหมาะสำหรับผู้เรียนค้นคว้าความหมายใหม่ เกิดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เจตคติ และวิธีปฏิบัติการจากสิ่งที่เรียนรู้ เป็นการผสมผสานสิ่งที่ผู้เรียนเคยเรียนมาก่อนเข้ากับสิ่งที่เรียนใหม่ เหมาะสำหรับผู้เรียนที่ต้องการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม เป็นการถ่ายทอดความรู้ที่ช่วยให้ผู้เรียนพัฒนามโนภาพแห่งตน

3) การถ่ายทอดความรู้แบบร่วมมือกัน เป็นกระบวนการเรียนการสอนที่ผู้เรียนผู้สอนร่วมกันแสวงหาความรู้ และความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ผู้สอนต้องทำตัวเป็นผู้เรียนคนหนึ่ง มีสิทธิ์เท่าเทียมผู้เรียน

สรุปได้ว่า การถ่ายทอดความรู้เป็นกระบวนการถ่ายทอดที่มีการตั้งสมประสงค์เป็นการถ่ายทอดความรู้ที่เป็นทักษะ ทักษะคิด ความรู้ในการจัดการวัฒนธรรม ความเชื่อ ฯลฯ การถ่ายทอดความรู้มีการปรับเปลี่ยนและพัฒนาตลอดเวลา เพื่อให้สอดคล้องกับ การเปลี่ยนแปลงของสังคมและสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับผู้นำและบทบาทของผู้นำ

2.4.1 ความหมายของผู้นำ

การที่ผู้นำจะนำพา กลุ่ม หรือองค์กร ไปสู่จุดมุ่งหมายที่ปรารถนาคงมิใช่เฉพาะใช้ความสามารถที่โดดเด่นหรืออำนาจสั่งการเพียงอย่างเดียว ผู้นำจึงต้องใช้ภาวะผู้นำในการสร้างบรรยากาศในการร่วมงาน สภาพแวดล้อมในการทำงาน ซึ่งชี้ให้เห็นถึงผลตอบแทนที่ได้รับ ให้ความยุติธรรม ความเสมอภาค และส่งเสริมสนับสนุนแนวคิดของผู้ตามหรือทีมงานด้วย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีส่วนส่งเสริมสนับสนุนการทำงานร่วมกันในองค์กรทั้งสิ้น ภาวะผู้นำที่แข็งแกร่งจึงเปรียบเสมือนพลังความสามารถในการจูงใจให้ผู้ตามปฏิบัติตามของผู้นำนั่นเอง ดังที่ กิติพันธ์ รุจิรกุล (2525) ได้ให้ทรรศนะไว้ว่า การใช้ภาวะผู้นำเปรียบเสมือนหลักชัยในการดำเนินงาน โดยเฉพาะผู้ได้บังคับบัญชาและต่อผลของงานในส่วนรวม ความสามารถและลักษณะของภาวะผู้นำมีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับ ปริมาณ คุณภาพ และคุณค่าขององค์กรที่จะสะท้อนให้เห็นถึงประสิทธิภาพของตน และให้หน่วยงานนั้นมีประสิทธิผล

กมล รักสงวน (2532) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำไว้ว่า ภาวะผู้นำทำให้เกิดความแตกต่างระหว่างความสำเร็จกับความล้มเหลว ดังศิลปะแห่งการเป็นผู้นำของทานเพยจ็อบบ “วิถีแห่งผู้นำ” ซึ่ง ปกรณ์ ลิมปบุตรณ์ (2534) ได้แปลไว้ว่า จงช่วยใช้ปัญญาความฉลาดของผู้อื่น นำงานสู่สำเร็จ นั่นคือการใช้ความเป็นผู้นำกระตุ้นให้ผู้อื่นได้คิด ได้แสดงทรรศนะความเห็นออกมาอย่างเต็มความสามารถ แล้วนำเอาคำแนะนำและความเห็นเหล่านั้นมาวินิจฉัยเลือกตัดสินใจ

ยงยุทธ เกษสาคร (2545) กล่าวถึง ผู้นำมีความสามารถในการทำงานแม้จะไม่มีความรู้สูง แต่ถ้าหากไม่สามารถร่วมงานกับผู้ร่วมงานได้ ท่านก็จะไม่สามารถนำองค์กรนั้นไปสู่ความสำเร็จได้ ดังนั้นภาระหน้าที่ของผู้นำจึงมิได้จำกัดอยู่เพียงเฉพาะภารกิจหน้าที่ประจำ ภาวะการเป็นผู้นำและการมีทักษะในการจูงใจผู้ร่วมงานก็นับได้ว่ามีความสำคัญเช่นเดียวกัน ผู้ทำหน้าที่เป็นผู้นำไม่จำเป็นต้องมีความรู้ และมีความเชี่ยวชาญในเทคนิคเฉพาะด้านแต่อย่างใด ข้อสำคัญคือ ต้องรู้จักใช้ รู้จักวิธีดำเนินการที่จะเอาความรู้ความสามารถของผู้อื่นมาใช้ให้เกิดประโยชน์

สุเทพ สุนทรภัสซ์ (2521) กล่าวว่า ผู้นำชุมชน คือ ผู้ที่มีความคิดหรือการกระทำตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่ที่มีอิทธิพลหรือความสามารถโน้มน้าวให้คนอื่นปฏิบัติตามได้หรือเป็นผู้นำในการสร้างความเจริญให้แก่ชุมชนจนได้รับการเลือกตั้งหรือแต่งตั้ง จากสมาชิกส่วนใหญ่ให้ทำหน้าที่ผู้นำอย่างเป็นทางการ เป็นตัวแทนของชุมชนในกิจการต่างๆ ที่ได้รับมอบหมายเป็นกรณีไป

อารมณ พัพันธ์ (2529) กล่าวว่า องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด ในการพัฒนาชนบท คือ องค์ประกอบเชิงมนุษย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำซึ่งมีบทบาทหลายประการในการพัฒนาชนบท

กิติ ตย์คานนท์ (2532) กล่าวว่า ผู้นำคือผู้ที่มีศิลปะที่สามารถมีอิทธิพลเหนือคนอื่น และนำบุคคลเหล่านั้นไป โดยได้รับความไว้วางใจและเชื่อใจอย่างเต็มที่ อีกทั้งยังได้รับความเคารพนับถือ ความร่วมมือ และความมั่นใจจากผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างจริงจัง

จิตจำนง กิติกริต (2532) กล่าวว่า ผู้นำคือบุคคลที่ช่วยให้ผู้อื่นหรือชุมชน ได้มีการตกลงกัน และพยายามหาทางให้ประสบผลสำเร็จตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ พฤติกรรมของผู้นำท้องถิ่น จะมีอิทธิพลเหนือประชาชนในท้องถิ่นนั้น อันจะก่อให้เกิดการร่วมมือกันทำงาน โดยมุ่งความสำเร็จของชุมชนเป็นสำคัญ

สัมพันธ์ เตชะอริก และคณะ (2537) กล่าวว่า ผู้นำ หมายถึง บุคคลซึ่งเป็นที่ยอมรับในแง่คิดของการคิดดีกับปฏิบัติจริงตามสิ่งที่พูด อันจะก่อให้เกิดความเชื่อถือแก่ชาวบ้าน ทั้งในชุมชนและภายนอกชุมชน

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543) การดำรงชีวิตรวมกันเป็นกลุ่มชุมชนมนุษย์ จำเป็นต้องมีการประสานงานกัน มีสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน อยู่ร่วมกันเพื่อสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีและบรรลุถึงประโยชน์ และความสำเร็จที่เป็นจุดหมายโดยผ่านทุกข์ และอุปสรรคทั้งปวงให้ได้ ต้องอาศัยการร่วมแรงร่วมใจระหว่างกันเป็นสำคัญ เครื่องมือและสื่อที่สำคัญอย่างหนึ่งในการช่วยประสานกลุ่มคนต่างๆ ให้ร่วมแรงร่วมใจกันทำงานให้บรรลุผลได้ คือ ผู้นำ

ขงยุทธ เกษสาคร (2545) กล่าวว่าผู้นำคือ ผู้ที่มีบุคลิกลักษณะคุณสมบัติเด่นกว่าผู้อื่น ในกลุ่มและมีอิทธิพลมากกว่าบุคคลอื่นๆ ในหน่วยงาน ทั้งสามารถสร้างความมีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลให้เกิดขึ้นแก่หน่วยงานนั้นได้ ดังนั้นผู้นำจึงหมายถึงบุคคลหนึ่งซึ่งรับบทบาทผู้บริหาร ประสานประโยชน์ในกลุ่มเสมือนเป็นสัญลักษณ์ทางกลุ่ม ซึ่งมีอิทธิพลและอำนาจสามารถบังคับบัญชาบุคคลในกลุ่มให้ปฏิบัติงานจนบรรลุผลตามเป้าหมายที่กำหนด

ประเวศ ะสี (2530) ได้อธิบายไว้ว่า ผู้นำท้องถิ่น คือ ผู้ที่สามารถก่อให้เกิดสังคมมีจุดมุ่งหมายร่วมกัน และรวมพลังกันปฏิบัติให้ประสบความสำเร็จตามจุดมุ่งหมาย ในกระบวนการชุมชนที่สมาชิกร่วมกันคิดร่วมกันทำจะทำให้เกิดผู้นำตามธรรมชาติขึ้นเสมอ ผู้นำตามธรรมชาติจะมีลักษณะฉลาดเป็นคนเห็นแก่ส่วนรวม เป็นคนติดต่อสื่อสารกับผู้คนรู้เรื่องและเป็นที่ยอมรับของสมาชิกโดยอัตโนมัติทำให้การทำงานในองค์กรราบรื่น มีความสุขและมีประสิทธิภาพ ผู้นำ

ตามธรรมชาติในกระบวนการชุมชนจะมีหลายคนทั้งหญิงและชายตามธรรมชาติของความเหมาะสม การมีผู้นำหลายคนช่วยประกันความยั่งยืนต่างจากการมีผู้นำเดี่ยวที่แม้จะดีก็มีความเป็นอนิจจังไม่ยั่งยืน

ในส่วนของ เสถียร เหลืองอร่าม (2519) และ พัฒน์ บุญรัตพันธ์ (2517) ได้ให้ความหมายของผู้นำท้องถิ่นไว้คล้ายกันว่า ผู้นำท้องถิ่นหมายถึง ผู้ที่มีบุคลิกภาพเด่นเป็นพิเศษ ประกอบกับมีความสามารถพิเศษในชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นๆ ซึ่งในกลุ่มชนแต่ละกลุ่มย่อมประกอบไปด้วยบุคคลที่มีบุคลิกภาพ ความรู้ ความสามารถหรือทักษะที่แตกต่างกันออกไป ด้วยเหตุนี้สถานการณ์ที่บีบตัวขึ้นจึงผลักดันให้สมาชิกของกลุ่มบางคนกลายเป็นผู้นำและบางคนกลายเป็นผู้ตาม

จิรพรรณ กาญจนจิตรรา (2538) และเชิดชาย เหล่าห้ำ (อ้างใน วิทยา คำรงเกียรติศักดิ์, 2522) ได้จัดประเภทของผู้นำท้องถิ่นซึ่งจำแนกตามลักษณะโครงสร้างผู้นำได้เป็น 2 ประเภทคือ

1) โครงสร้างผู้นำอย่างเป็นทางการ โดยลักษณะตำแหน่งของผู้นำที่มีอยู่ในชุมชนแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทคือ ตำแหน่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ประจำตำบล และคณะกรรมการต่างๆ ขององค์กรชุมชน เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มชานา กลุ่มสตรี กรรมการหมู่บ้าน กรรมการสภาตำบล กรรมการองค์การบริหารส่วนตำบล ซึ่งตำแหน่งเหล่านี้เป็นได้โดยการเลือกตั้ง แต่งตั้ง และประกาศเป็นทางการให้ทราบ

2) โครงสร้างผู้นำอย่างไม่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้เฒ่า ผู้แก่ หรือสมาชิกอาวุโสที่สุดของครอบครัวขยาย อดีตพระภิกษุ สามเณร ผู้มีฐานะมั่งคั่ง ผู้มีชื่อเสียง และผู้มีความรู้ความสามารถพิเศษจนได้รับการยกย่อง

ซึ่งในโครงสร้างแต่ละแบบนี้สามารถแบ่งประเภทของผู้นำได้อีก 2 แบบตามความเห็นของ สมบูรณ์ ศาลยาชีวิน (อ้างใน นำชัย ทนุผล และสุนิลา ทนุผล, 2533) คือ

1) ผู้นำประเภทคำนึงสมาชิกเป็นส่วนใหญ่ หรือผู้นำประเภทเน้นสัมพันธ์ (Human relation oriented) ผู้นำประเภทนี้มักสร้างแรงจูงใจให้สมาชิกยอมรับและปฏิบัติตามนโยบายของกลุ่ม สร้างความสามัคคีกลมเกลียวกันภายในกลุ่ม เห็นอกเห็นใจสมาชิก ฟังข้อคิดเห็นจากกลุ่มและเปิดโอกาสให้สมาชิกได้ร่วมวางแผนโครงการ

2) ผู้นำประเภทคำนึงถึงงานเป็นใหญ่ หรือผู้นำประเภทเน้นงาน (Task oriented) ผู้นำประเภทนี้จะเป็นผู้นำความคิดใหม่ๆ มาใช้แสดงความคิดเห็นและทรรศนะตนอย่างชัดเจน ให้ความสำคัญกับงาน อธิบายแผนงานที่ตนตั้งใจให้สมาชิกเข้าใจ และต้องการความร่วมมือกับสมาชิกเพื่อให้งานนั้นๆ สำเร็จลง ผู้นำประเภทนี้เป็นบุคคลที่ไม่ชอบความไร้สาระ มักมีการเริ่มต้นงาน

ที่รวดเร็ว มีการกำหนดตารางทำงานและตรวจสอบความก้าวหน้าของงานเสมอ สมาชิกอาจจะไม่ชอบวิธีการที่ผู้นำประเภทนี้ใช้ในการทำงานแต่กลุ่มจะให้ความเคารพนับถือ

จากการศึกษาผู้นำทั้งสองแบบ Bales (อ้างใน สมบูรณ์ ศาสดาชีวิน, 2526) พบว่าผู้นำประเภทเนื้องานมักถูกเลือกขึ้นมาก เพราะเป็นผู้ที่มีความคิดอ่านดี มีความสนใจในงาน ทำงานต่อผู้บุกเบิก เพื่อผลงานของกลุ่มแต่มักจะเป็นผู้ที่สมาชิกของกลุ่มไม่ชอบ ส่วนผู้นำประเภทเนื้องานสัมพันธ์มักเป็นผู้ที่สมาชิกชอบพอ เป็นคนรักษาสัมพันธ์ภาพระหว่างตนกับสมาชิก เป็นผู้ให้กำลังใจ และวินิจฉัยข้อขัดแย้งต่างๆ ของสมาชิกได้ดี

ดังนั้น เมื่อมีการกล่าวถึงผู้นำ ไม่ว่าจะเป็นผู้นำองค์กร หรือผู้นำชุมชนท้องถิ่นแล้วจะต้องพิจารณาถึงอำนาจ ซึ่งสามารถที่จะจำแนกประเภทของผู้นำได้หลายแบบ เช่น แบ่งประเภทการได้มาซึ่งอำนาจตามบทบาทการแสดงออกของผู้นำ แบ่งประเภทของการใช้อำนาจ แบ่งประเภทจากการยอมรับในอำนาจ เป็นต้น

สรุปได้ว่า ผู้นำชุมชนเป็นผู้สร้างความเจริญให้แก่ชุมชนและสามารถโน้มน้าวให้คนอื่นปฏิบัติตามสิ่งต่างๆ ประสบผลสำเร็จตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ เป็นบุคคลที่มีอิทธิพลเหนือบุคคลอื่นในกลุ่ม หรือมีบทบาทสำคัญในการนำกลุ่มไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ เป็นผู้ที่สมาชิกยอมรับนับถือ และให้ความเชื่อฟัง ปฏิบัติตาม สามารถให้ความช่วยเหลือผู้อื่นในสิ่งที่ผู้อื่นร้องขอรวมทั้งเป็นจุดรวมของแนวความคิด และมีอิทธิพลต่อแนวความคิดของมวลสมาชิกของกลุ่ม องค์กรต่างๆ หรือชุมชน

2.4.2 บทบาทของผู้นำ

Click, Luther & Urwick (1973) ได้กล่าวถึงหน้าที่ของผู้นำ คือ เป็นผู้บริหารองค์กรอย่างแท้จริง เป็นสัญลักษณ์ขององค์กร สร้างความกระจ่างพร้อมเหตุผลในการดำเนินงาน สร้างบรรยากาศแห่งความคิดเห็นให้เป็นอันเดียวกัน

Chester I. Barnard (อ้างใน กวี วงศ์พุม, 2539) ได้ระบุหน้าที่ของผู้นำไว้ว่า เป็นผู้ชี้จุดมุ่งหมาย เป็นผู้นำหนทาง เป็นผู้ใช้เครื่องมือในการดำเนินการ และจะเป็นแกนกลาง เป็นหัวใจของการทำงานทุกอย่าง

เกคินี ปายะนันท์ (2537) กล่าวว่า ผู้นำชุมชนจะเป็นผู้ที่มีบทบาทต่างๆ ในชุมชนของตน คือ เป็นผู้สนใจริเริ่มกิจกรรมต่างๆ ในด้านแนวความคิดและการปฏิบัติเพื่อท้องถิ่นส่วนรวม เป็นผู้ตัดสินใจแก่กิจกรรมที่พิพาทรักษาความสงบเรียบร้อยของท้องถิ่น โดยส่วนรวม เป็นผู้นำในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสถานการณ์ต่างๆ ของท้องถิ่น เป็นผู้ติดต่อกับสังคมภายนอกมากกว่าบุคคลอื่น

ซึ่งมักจะเป็นผู้ได้รับการสนับสนุนเชื่อถือจากหน่วยงานต่างๆ โดยตรง ซึ่งทำให้ท้องถิ่นมีโอกาสเผยแพร่และกระจายข่าวสารทางด้านต่างๆ ให้แก่คนในท้องถิ่นได้กว้างขวางขึ้นเป็นตัวอย่างในการชักจูงให้บุคคลอื่นปฏิบัติตาม ในลักษณะพฤติกรรมที่ผู้นำท้องถิ่นนั้นพึงปรารถนา เป็นผู้รับผิดชอบทุกข์สุขของคนในท้องถิ่น รวมทั้งการวางแผนการพัฒนาท้องถิ่นเพื่อให้สังคมท้องถิ่นดำเนินไปได้อย่างราบรื่นและมีคุณภาพ เป็นผู้ให้ความช่วยเหลือและบริการด้านต่างๆ แก่บุคคลในท้องถิ่นได้มากกว่าบุคคลอื่น

สรุปได้ว่า บทบาทผู้นำชุมชน เป็นผู้ที่ทำให้การศึกษา เป็นผู้บริหาร เป็นผู้สร้างความสัมพันธ์ในกลุ่ม เป็นผู้เชื่อมประสานงานชุมชน เป็นแกนกลาง และเป็นหัวใจของชุมชนเพื่อให้ชุมชนประสบผลสำเร็จในการดำเนินงานภายใน และภายนอกชุมชน

2.5 แนวคิดผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม

งานศึกษาเกี่ยวกับผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อมได้รับความสนใจมากขึ้น ในกระแสการพัฒนาที่เน้นการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่เดิมนักเศรษฐศาสตร์ได้ละเลยไม่ให้ความสำคัญต่อบทบาทของผู้หญิงในการผลิต Boserup ได้สรุปผลกระทบด้านลบต่อผู้หญิงจากการส่งเสริมการเกษตรแผนใหม่ที่ได้เปลี่ยนแปลงแบบแผนการแบ่งงานทำระหว่างเพศซึ่งบทบาทของผู้หญิงในการเกษตรเพื่อยังชีพถูกแทนที่โดยบทบาทของผู้ชายในการผลิตเพื่อขาย ซึ่งทำให้ผู้ชายได้รับประโยชน์จากการเกษตรแผนใหม่ งานของ Boserup จึงมีส่วนสำคัญที่ค้ำึงถึงมิติหญิงชายในกระบวนการพัฒนา ซึ่งการพัฒนาต่อมาจึงเน้นความเท่าเทียมระหว่างเพศ ผู้หญิงจึงถูกดึงเข้าไปในงานพัฒนาเศรษฐกิจกระแสหลัก และได้มีโอกาสเข้าถึงการศึกษาอบรมและทุน (Braidotti, 1994) แม้ว่าผู้หญิงจะมีส่วนร่วมและได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนามากขึ้น แต่ระบบเศรษฐกิจในโครงสร้างมีผู้ชายเป็นใหญ่ ทำให้ผู้หญิงตกเป็นรอง เมื่อเทียบกับผู้ชาย จึงมีการปรับแนวทางใหม่ที่เพิ่มอำนาจต่อรองแก่ผู้หญิง ที่จะเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างเพศให้เกิดความเท่าเทียมกันของผู้หญิงในการพัฒนาเศรษฐกิจ

การพัฒนาเศรษฐกิจที่ผ่านมา ได้ส่งผลกระทบต่อความเสื่อมโทรมด้านสิ่งแวดล้อม (Environment degradation) เช่น การตัดไม้ทำลายป่า เกิดมลภาวะความแห้งแล้งทำให้ผู้หญิงได้รับผลกระทบทางสุขภาพ เพราะผู้หญิงต้องเป็นฝ่ายจัดหาบน้ำเพื่อดื่มบริโภค เก็บฝืนเพื่อมาใช้เป็นพลังงาน ดูแลสวนครัว และดูแลสัตว์เลี้ยงในกรณีที่มีงานเกษตรกรรม เพื่อแสวงหางานในเขตเมือง ผู้หญิงจึงต้องรับผิดชอบมากขึ้นและบั่นทอนความสามารถในการยังชีพของผู้หญิง (Green 1998, Rao 1993 และ Lock 1999 อ้างใน กวี วงศ์พุด, 2539) ขณะเดียวกันการเคลื่อนไหวคัดค้านการทำไม้เชิงพาณิชย์ของขบวนการ Chipko ที่ Garhewal Himalayas ประเทศอินเดีย สมาชิก

ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงได้โอบกอดต้นไม้ป้องกันไม่ให้ถูกตัดโค่น ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม (Mellor, 1997) ผลสำเร็จของการเคลื่อนไหวดังกล่าวได้กระตุ้นให้เกิดความสนใจเกี่ยวกับผู้หญิงและสิ่งแวดล้อมในทางการศึกษาและการพัฒนามากขึ้น

Braidotti (อ้างแล้ว) เสนอแนวความคิดผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อมในมุมมองของนักเศรษฐศาสตร์ พบว่า การแบ่งงานตามเพศในระบบผู้ชายเป็นใหญ่ ผู้หญิงจะมีบทบาทในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จึงได้รับประโยชน์และสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม เช่น อาหาร ไม้ฟืน แต่งานความรับผิดชอบผู้หญิง เป็นบทบาทในการผลิตซ้ำ (Reproduction) ไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ แต่ในมิติทางวัฒนธรรมจะมองผู้หญิงเป็นผู้ใกล้ชิดกับธรรมชาติอย่างแท้จริง การแบ่งงานของผู้หญิงได้สะสม ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการธรรมชาติและสืบทอดไปยังรุ่นต่อไป ดังนั้นความสัมพันธ์ผู้หญิงกับธรรมชาติจึงกลมกลืนกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและเกื้อกูลกัน

Maria Mies (อ้างใน Braidotti, อ้างแล้ว) ได้เน้นให้ความสำคัญกับบทบาทของผู้หญิงในฐานะเป็นผู้ผลิตซ้ำว่าเป็นบทบาทสำคัญต่อความอยู่รอดของครอบครัว ซึ่งนอกจากผู้หญิงจะเข้าใจในธรรมชาติมากกว่าผู้ชาย ผู้หญิงยังมีความเป็นธรรมชาติอีกด้วยเพราะเธอเป็นผู้ให้กำเนิดชีวิต

Shiva (อ้างใน Visvanthan, 1997) เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อมจะต้องเชื่อมโยงกับทางเลือกในการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับระบบการเกษตรเพื่อยังชีพที่เหมาะสมกับผู้หญิงในชนบทที่ยากจน กำลังประสบกับวิกฤตการพัฒนาและสิ่งแวดล้อม ที่จะต่อสู้เพื่อความอยู่รอดในชีวิตประจำวัน

Merchant (1992) เสนอแนวความคิดของผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อมกระแสหนึ่งที่ได้รับการสนใจในปัจจุบัน คือ แนวคิดสตรีนิเวศนิยม (Eco-feminism) ผู้ที่ใช้คำนี้คือ นักเขียนชาวฝรั่งเศสชื่อ Françoise d'Eaubonne ใช้กับผู้หญิงที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศเพื่อปกป้องโลก นั่นคือการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศจะนำมาซึ่งการจัดการความสัมพันธ์ขึ้นใหม่ระหว่างเพศหญิงกับชาย และระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

แนวคิดสตรีนิเวศนิยมส่วนใหญ่เป็นมุมมองของผู้หญิงผิวขาวจากประเทศทางเหนือที่เป็นประเทศพัฒนา ซึ่งละเลยปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทางเหนือกับทางใต้ซึ่งเป็นประเทศที่กำลังพัฒนา อันเป็นความสัมพันธ์ที่ส่งผลต่อระบบนิเวศและผู้หญิงในประเทศทางใต้ Mellor (อ้างแล้ว) ได้เสนอแนวคิดสตรีนิเวศนิยมจากมุมมองของประเทศทางใต้ (Eco-feminism: a South perspective) สรุปได้ว่า การนำเข้าการพัฒนาจากประเทศทางเหนือมาสู่ประเทศทางใต้นั้นเป็นการพัฒนาไม่เหมาะสม เช่น การเกษตรเชิงเดี่ยว (Monoculture) ส่งผลต่อการสูญเสีย

ความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ ตลอดจนวัฒนธรรมและชีวิตของประชาชน ทัศนะหลักการของการพัฒนาแบบนี้ก่อให้เกิดความรุนแรงต่อธรรมชาติและผู้หญิง การเกษตรอุตสาหกรรมที่เน้นด้านพันธูวิศวกรรม การผลิตเชิงพาณิชย์ได้ทำลายความหลากหลายในโลกธรรมชาติ รวมคุณค่าและการยังชีพอันเป็นวิถีชีวิตของผู้หญิง ดังนั้นการพัฒนาในระบบชายเป็นใหญ่แบบตะวันตกที่ผู้ชายมีฐานะเหนือกว่ากระบวนการผลิตได้ทำลายทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นรากฐานการยังชีพของผู้หญิงในประเทศทางใต้ ข้อเสนอของนักนิเวศนิยมนสตรีนั้นต้องการฟื้นฟูคุณค่าและประสบการณ์ของผู้หญิงในสังคมแบบชายเป็นใหญ่ และยังนำเสนอแนวทางการพัฒนาทางเลือกที่มีความเป็นธรรมต่อธรรมชาติและสตรี (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2549)

ไชยรัตน์ ยังได้สรุปแนวคิดสตรีนิยมนิเวศ ออกเป็น 3 แนว คือ

แนวทางแรก สตรีนิยมนิเวศแนววัฒนธรรม (Cultural Eco-feminism) เป็นแนวคิดที่เชื่อในสิ่งที่เรียกว่า ธรรมชาติของผู้หญิง เห็นว่าผู้หญิงมีความใกล้ชิดกับธรรมชาติเหมือนธรรมชาติ เนื่องจากถูกกดขี่ปิดกั้นจากผู้ชาย อันเป็นผลโดยตรงจากสังคมจากชายผู้เป็นใหญ่ เพราะว่าสตรีมีวัฒนธรรมเฉพาะของตนที่ทำให้รู้จักและเข้าใจธรรมชาติมากกว่าผู้ชาย วัฒนธรรมคุณค่าแบบสตรีจึงต่างไปจากผู้ชาย ในขณะที่ผู้ชายมีความคิดแบบก้าวร้าว แข่งขัน หลงตัวเอง และคิดแบบจัดลำดับสูงต่ำนั้น ผู้หญิงกลับมีคุณค่าวิถีคิดแบบร่วมมือช่วยเหลือ เอาใจใส่ และมีความรัก ความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น วิถีคิดแบบผู้หญิงจะนำไปสู่การอนุรักษ์และการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ ฉะนั้น ถ้าต้องการพัฒนาแบบยั่งยืนก็ต้องแทนด้วยวิถีคิดและคุณค่าแบบผู้หญิง เพราะผู้หญิงจะไม่ทำลายธรรมชาติ

แนวทางที่สอง สตรีนิยมนิเวศแนวสังคม (Social Eco-feminism) แนวคิดนี้ให้ความสำคัญในมิติทางสังคมมากกว่าเรื่องของวัฒนธรรมหรือธรรมชาติ เนื่องจากเห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าผู้หญิง หรือ ความเป็นผู้หญิง หรือแม้แต่ ธรรมชาติของผู้หญิง ต่างก็เป็นเพียงการสร้างทางสังคมประเภทหนึ่งเท่านั้น จึงลื่นไหลเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่มีแก่นแท้ในความหมายที่แน่นอนตายตัวเกี่ยวกับประเด็นความแตกต่างหลากหลาย สตรีนิยมนิเวศแนวสังคมเชื่อว่าการยอมรับในความแตกต่างระหว่างผู้ชายกับผู้หญิงมิใช่เป็นการยอมรับในแบบเดิมที่ยกให้ผู้ชายเหนือกว่าผู้หญิงแต่ต้องการชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างผู้ชายกับผู้หญิงมิใช่เป็นการยอมรับในแบบเดิมที่ยกให้ผู้ชายเหนือกว่าผู้หญิง แต่ต้องชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องมีความหมายต่อกว่า การที่มองว่าผู้หญิงคือยกว่าผู้ชายเป็นการตีความของผู้ชายเท่านั้น สำหรับผู้หญิงในโลกที่สามเสนอว่าผู้หญิงควรเข้ามามีบทบาทในการใช้ทรัพยากร เช่น ที่ดิน การใช้ประโยชน์ในทรัพยากรที่ดิน เนื่องจากสตรีคือรากฐานของการผลิตทั้งในบ้านและการเกษตร

แนวทางที่สาม สตรีนิยมนิเวศวิพากษ์ (Critical Eco-feminism) เป็นแนวคิดที่แสดงถึงความเชื่อมโยงกับระบบชายเป็นใหญ่และครอบงำธรรมชาติโดยการวิพากษ์วิธีคิดแบบแยกคู่ตรงข้าม (Dualism) คือการแยกระหว่างเหตุผลกับธรรมชาติซึ่งนักสตรีนิยมนิเวศยุคแรกมักจะมองเหตุผลว่าเป็นเอกลักษณ์เชิงวัฒนธรรมที่สลับซับซ้อน กล่าวคือ เป็นเอกลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นมาจากความเป็นผู้กระทำของมนุษย์ โดยเฉพาะเพศชาย ชนชั้นกลาง ผิวขาว ขณะเดียวกันก็ทำให้การเป็นผู้กระทำของธรรมชาติหมดไป การแยกคู่ตรงข้ามระหว่างเหตุผลกับธรรมชาติ กระทำในหลายรูปแบบ เช่น ผู้ชาย (เหตุผล) ผู้หญิง (ธรรมชาติ) เหตุผล (เหตุผล) / อารมณ์ (ธรรมชาติ) มีต่อสาธารณะ (เหตุผล) ส่วนตัว (ธรรมชาติ) ผนวกกับวิธีคิดแบบตะวันตก อะไรที่ สูงส่ง จะถูกจัดไว้ในที่ที่เป็นเหตุผล ส่วนอะไรที่ไม่ดี จะถูกจัดไว้ในส่วนของธรรมชาติ ทำให้เกิดการจัดการไม่เท่ากัน ความแตกต่างที่สร้างขึ้นมีลำดับความสูงต่ำ (Hierarchy) ไม่เท่ากัน สิ่งที่อยู่เบื้องหลังของวิธีคิดแบบคู่ตรงข้าม คือ การทำให้คู่ตรงข้ามอยู่ฉากหลัง ทั้งๆ ที่ต้องอาศัยคู่ตรงข้ามในการสร้างอัตลักษณ์ของตน ผู้หญิงจึงถูกจัดวางไว้หลังจากของผู้ชาย หรือถูกวางไว้ชายขอบ เพื่อเชิดชูความเป็นผู้ชายให้แข็งแกร่งขึ้น แต่เอกลักษณ์ดังกล่าวเป็นเพียงการสร้างสังคมแบบหนึ่ง ไม่ใช่เป็นธรรมชาติล้วนๆ รวมทั้งยอมรับในความซับซ้อนของความแตกต่างในฐานะที่เท่าเทียมกัน

สรุปได้ว่า แนวคิดการวิพากษ์ทำให้เกิดการตื่นตัวในด้านสิ่งแวดล้อมของผู้หญิงได้ทำให้เกิดขบวนการเคลื่อนไหวโครงการพัฒนาเกี่ยวกับผู้หญิงและสิ่งแวดล้อมเป็นจำนวนมาก รวมทั้งการศึกษานิเวศวิทยาการเมืองที่เกี่ยวกับประเด็นหญิงชาย ในเงื่อนไขการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจการเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม จากระดับโลกสู่ท้องถิ่น ได้ส่งผลกระทบต่อผู้หญิงและผู้ชาย ในฐานะเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย กระแสการเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม อันส่งผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชน ทั้งด้านการแบ่งงานกันทำระหว่างเพศ การต่อสู้ดิ้นรนของผู้หญิงในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรเพื่อความอยู่รอด ความยั่งยืนของการประกอบอาชีพและระบบนิเวศ ดังนั้น แนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองสตรีจึงเป็นแนวทางการตรวจสอบความหมายของสิ่งแวดล้อมทางองค์ความรู้เพื่อความอยู่รอด สิทธิในทรัพยากร สิ่งแวดล้อม รวมถึงกระบวนการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อม

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เรไร ไพรวรรณ (2548) ศึกษาเรื่องการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน: กรณีศึกษาชุมชนในเขตชนบุรี พบว่าการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านทั้งสามสาขา ประกอบด้วยสาขาศิลปกรรมสาขาหัตถกรรม สาขาอุตสาหกรรม ประกอบด้วยองค์ประกอบหลัก 3 องค์ประกอบดังนี้ คือ 1) วิธีการถ่ายทอดประกอบด้วยการถ่ายทอดด้วยวาจาคือการบอกเล่า อธิบาย 2) การถ่ายทอดด้วยการสาธิต

คือการแสดงให้เห็นด้วยการปฏิบัติหรือการทำให้ดูเป็นแบบอย่างเพื่อให้ผู้รับการถ่ายทอดได้เห็นและเข้าใจได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้นและสามารถปฏิบัติตามได้ และ 3) การถ่ายทอดด้วยลายลักษณ์อักษรในเนื้อหาจะมีการถ่ายทอดเนื้อหาจากง่ายไปหายากตามลำดับขั้นตอนโดยคำนึงถึงความสามารถของผู้รับและความพร้อมด้านเวลา มีการถ่ายทอดเนื้อหาให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้รับในเนื้อหาแทรกเรื่องภาษา และกิริยามารยาทและมีการประเมินผลเป็นระยะๆ

มลฤดี อภิโกมลกร (2541) ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความหลากหลายทางชีวภาพ: กรณีศึกษาพื้นที่ตำบลแม่หมอก อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้ ศึกษาระดับความรู้และระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้และศึกษาปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ความรู้และการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้ กลุ่มตัวอย่าง คือ หัวหน้าครัวเรือน เก็บรวบรวมข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ การศึกษาพบว่า มีการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการและมีวิธีการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้หลายประการ เช่น การบวชต้นไม้ การจัดการเหมืองฝาย การทำแนวกันไฟ เป็นต้น ชาวบ้านมีความรู้ ความเข้าใจเรื่องการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้ในระดับปานกลาง และพบว่าชาวบ้านที่มีรายได้และปัจจัยทางสังคมต่างกันทำให้ระดับความรู้ความเข้าใจการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านทรัพยากรป่าไม้ต่างกัน

ทัศนีย์ สุรวรรณา (2548) ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาระหว่างชุมชนกับศูนย์ศึกษาธรรมชาติเอกชนในชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาลักษณะกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาความสัมพันธ์และผลที่เกิดจากความสัมพันธ์ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาระหว่างชุมชนกับศูนย์ศึกษาธรรมชาติเอกชนในชุมชน ในพื้นที่หมู่บ้านแม่เลา ตำบลป่าแป๋ อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่กับศูนย์ศึกษาธรรมชาติปางแฟน วิธีการศึกษาที่ใช้คือ การวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมโดยการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม มีกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 17 คน สามารถศึกษาได้ดังนี้ ลักษณะกิจกรรมสิ่งแวดล้อมศึกษาระหว่างชุมชนกับศูนย์ศึกษาธรรมชาติเอกชนในชุมชนส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นการสร้างความรู้ ความตระหนัก พัฒนาทักษะ และสร้างเจตคติที่ดีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับศูนย์ศึกษาธรรมชาติเอกชนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำชุมชน แกนนำชุมชน เยาวชน โรงเรียน และหน่วยงานในชุมชน ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ได้แก่ การพัฒนาความรู้ ความตระหนัก เจตคติ ทักษะ และการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในชุมชน เกิดแกนนำเยาวชนและแกนนำชุมชนด้านการอนุรักษ์ และได้พัฒนาทักษะกระบวนการนำ

ด้านสิ่งแวดล้อมศึกษา ผลกระทบต่อชุมชนและศูนย์ศึกษาธรรมชาติเอกชน กับหน่วยงาน หรือองค์กรด้านสิ่งแวดล้อมด้านต่างๆ ภายหลังจากการทำกิจกรรมด้านสิ่งแวดล้อมร่วมกัน

นิรุจน์ อุปนันท์ (2549) ศึกษาถึง กระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาเกี่ยวกับการคัดขยะ และบำบัดน้ำเสียสำหรับกลุ่มสตรีแม่บ้าน ในเขตเทศบาลเมืองสุโขทัยธานี จังหวัดสุโขทัย พบว่า กระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาเกี่ยวกับการคัดแยกขยะและบำบัดน้ำเสีย มีประสิทธิภาพในเรื่อง การคัดแยกขยะ เท่ากับ 81.37/87.67 ส่วนการบำบัดน้ำเสียมีประสิทธิภาพ เท่ากับ 87.75/93.76 และผลสัมฤทธิ์การเรียนรู้หลังใช้กระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษามีค่าสูงกว่าก่อนการใช้กระบวนการ สิ่งแวดล้อมศึกษา ซึ่งมีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 และร้อยละ ของคะแนนเฉลี่ยในแต่ละระดับความรู้ทางสิ่งแวดล้อมศึกษา คือ ความรู้ความเข้าใจ ทักษะคิด ความสำนึก การโต้ตอบและทักษะ/ปฏิบัติ มีค่าสูงกว่าเกณฑ์ที่ผู้เชี่ยวชาญกำหนด ปัจจุบันที่มี ผลสัมฤทธิ์การเรียนรู้ตามกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาเกี่ยวกับการคัดแยกและบำบัดน้ำเสีย สำหรับกลุ่มสตรีแม่บ้าน พบว่า ปัจจุบันประชากรทางด้านอายุ ระดับการศึกษา อาชีพ รายได้ จำนวน สมาชิกในครอบครัวระยะเวลาที่อาศัยอยู่ในเขตเทศบาล และการรับรู้ข่าวสารความรู้ด้านขยะและน้ำ เสียของกลุ่มสตรีแม่บ้าน ไม่มีความสัมพันธ์ต่อผลสัมฤทธิ์การเรียนรู้เรื่องการคัดแยกขยะและบำบัด น้ำเสียอย่างมีนัยทางสถิติที่ระดับ 0.05 สำหรับความคิดของกลุ่มสตรีแม่บ้านที่มีต่อการฝึกอบรม ในรูปแบบกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดกระบวนการ กลุ่มสตรีแม่บ้าน ส่วนใหญ่มีความเห็นด้วยต่อความเหมาะสมขององค์ประกอบและการดำเนินกิจกรรมต่างๆ อยู่ใน ระดับที่สูงคิดเป็นค่าเฉลี่ยร้อยละ 97.31

ประสาน ตั้งสิกบุตร และคณะ (อ้างแล้ว) ศึกษาเรื่องกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษา กับการพัฒนาชุมชน กรณีป่าชุมชนบ้านหัวทุ่ง หมู่ที่ 14 ตำบลเชียงดาว อำเภอเชียงดาว จังหวัด เชียงใหม่ พบว่า จุดเริ่มต้นของการรวมตัวกันในการร่วมอนุรักษ์พื้นที่ป่าชุมชน เกิดจากการได้รับ ผลกระทบจากความเสื่อมโทรมของป่า มีสาเหตุมาจากการให้สัมปทานป่าไม้ ด้วยเหตุนี้จึงจัดตั้ง คณะกรรมการป่าชุมชน เพื่อการอนุรักษ์ ป่า และการใช้ให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด ด้วยการ ตระหนักในมิติคุณค่า และระบบสิทธิหน้าหมู่เป็นฐานการจัดตั้งกฎระเบียบป่าชุมชน มีการใช้ ความรู้ท้องถิ่นประกอบกับความมีจิตสำนึก ความตระหนัก เจตคติ ทักษะ และการมีส่วนร่วม ของชุมชนอันเป็นทุนทางสังคมบูรณาการร่วมกันเป็นระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เกิด ความยั่งยืนภายใต้การคำนึงถึงความพอเพียง ทั้งนี้ยังได้สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนด้วยการ สร้างเครือข่ายทางสังคมและเครือข่ายองค์ความรู้ทั้งภายในชุมชน ประกอบด้วย กลุ่มแม่หญิงชักถัก กลุ่มสมุนไพรร กลุ่มเยาวชน และภายนอกชุมชน ด้วยการเข้าร่วมเครือข่ายป่าชุมชน 59 เครือข่าย สมัชชาองค์กรเหมืองฝายโครงการจัดการลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนข่าวสาร

ข้อมูลระหว่างกัน นำความรู้ไปใช้เพื่อพัฒนาศักยภาพในการดำเนินงาน การร่วมกันแก้ไขปัญหา
ทรัพยากรป่าชุมชนในพื้นที่ และการสร้างอำนาจต่อรองให้กับชุมชน

ดวงพร ครุฑสว่าง (2551) ศึกษาเรื่องกระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาสำหรับการจัดการ
คัดแยกขยะมูลฝอยภายใน โรงเรียนสีกัน ก่อนที่ออกชุมชน ถนนทรงประภา เขตดอนเมือง กรุงเทพฯ
พบว่า กลุ่มตัวอย่างเป็นกลุ่มนักเรียนช่วงชั้นที่ 3 และ 4 ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิงมีอายุระหว่าง 12-18
ปี พบว่า นักเรียนที่ผ่านการฝึกอบรมมีความตระหนัก ความรู้ความเข้าใจ ทักษะและเจตคติเกี่ยวกับ
ปัญหาขยะมูลฝอยที่เกิดสูงขึ้นกว่าก่อนรับการเข้าฝึกอบรม คู่มือฝึกอบรมสิ่งแวดล้อมศึกษา
ที่สร้างขึ้นมีความเหมาะสมและสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายและปัญหาเป็นบทฝึกอบรมที่น่าสนใจ
และมีประโยชน์สามารถนำความรู้ที่ได้ไปใช้ในกิจกรรมแก้ไขเฝ้าระวังปัญหาขยะมูลฝอยได้
เป็นอย่างดี คู่มือการฝึกอบรมเรื่อง การจัดการแยกขยะมูลฝอย จะช่วยพัฒนาจิตสำนึกสิ่งแวดล้อม
ของนักเรียนให้เกิดการแก้ปัญหาที่ยั่งยืน

จะเห็นได้ว่า การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้านที่ผ่านการเรียนรู้และประสบการณ์
เป็นปัจจัยสำคัญในการจัดการปัญหาพร้อมทั้งสามารถใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการอนุรักษ์
ความหลากหลายทางชีวภาพรวมถึงการใช้กระบวนการสิ่งแวดล้อมศึกษาในการแก้ไขปัญหา
สิ่งแวดล้อมด้วยการสร้างความรู้ความเข้าใจ ทักษะ และ การสร้างจิตสำนึกให้กับคนในชุมชน
ทั้งผู้ใหญ่และเด็กเพื่อนำความรู้ที่ได้ไปใช้พัฒนาศักยภาพในการดำเนินงาน การร่วมแก้ไขปัญหา
ทรัพยากรในชุมชนภายในชุมชนยังได้สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนด้วยการสร้างเครือข่าย
ทางสังคม และเครือข่ายองค์ความรู้